

**Світлана ШЕВЧЕНКО,
науковий співробітник
лабораторії історії педагогіки
Інституту педагогіки АПН України**

**РОЛЬ Н.К. ПАТКАНОВОЇ-КРАНКОВСЬКОЇ У ФУНКЦІОНУВАННІ
КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ-ПРИТУЛКУ ДЛЯ ГЛУХОНІМИХ ДІТЕЙ
В м. КИЄВІ (1902-1925)**

В Україні діти з відхиленнями у психічному або фізичному розвитку не мали ніяких прав. “Вийти в люди” простому глухонімому було майже неможливо. На це впливали насамперед погляди і ставлення громадськості до таких людей. Їхнє виховання й навчання не вважалося державним завданням, тому в системі Міністерства народної освіти для дітей з порушеннями слуху не було навчально-виховних закладів. Це свідчило про те, що держава не розглядала глухонімого як рівноправного члена суспільства. Проте окремі благодійники на власні кошти засновували спеціальні заклади. Уже на початку ХХ ст. в Україні за сприяння громадськості не лише здійснювалися навчання і виховання глухонімих дітей у поодиноких закладах, а й сформувалися ідеї щодо необхідності їх спеціально організованого навчання.

З виникненням спеціального навчання глухонімих дітей в Україні зародилася й сурдопедагогіка як наука. Зокрема, вітчизняні сурдопедагогіч-практики висловили низку цінних ідей і теоретичних положень. Насамперед це оптимальне визначення мети їх навчання та виховання глухонімих, необхідність навчання рідною мовою, уведення загального й організованого навчання з раннього віку, класифікації дітей з порушеннями слуху, проведення профілактичної роботи для боротьби з глухотою тощо (А.Бахметьев, М.Варда, В.Ветухов, П.Головков, О.Комир, А.Ленц, М.Лаговський, І.Соколянський, О.Мальцев, Н.Патканова, М.Яворський та ін.). Хоча українська сурдопедагогіка в той період розвивалася в тісному взаємозв’язку з російською, вітчизняні сурдопедагогіки вели пошуки власних

методів та засобів навчання дітей з порушенням слуху.

Упродовж XIX ст. зміст освіти глухонімих дітей удосконалювався, розширювалася загальноосвітня підготовка. Методи викладання також були різними: у Романові – віденський (дактилологія) з елементами мімічного; у Львові – комбінований; в Одесі, Тіге та Вормсі – чистий усний; у Харкові – чистий усний та мімічний; у Малині – спочатку комбінований, потім – чистий усний. Водночас не було єдиного кваліфікованого керівництва навчально-виховною роботою діючих закладів для глухонімих дітей.

Стан і тенденції розвитку системи навчання та виховання глухонімих учнів в Україні на початку XX ст. свідчать, що філантропічно-опікунський характер цього процесу зумовлював надзвичайну різноманітність у змісті, формах і методах навчально-виховної роботи в закладах для глухонімих. Кожна школа по-своєму розв'язувала ці проблеми залежно від місцевих умов. Це створювало певну варіативність у програмах, але водночас приносило і користь, оскільки кожен заклад практично випробовував різні їх варіанти, що допомагало визначити найефективніший. Майже в усіх училищах у різному співвідношенні вивчалися такі предмети: Закон Божий (релігія); мова (обов'язкова, залежно від контингенту учнів: російська, єврейська, німецька, польська, румунська, угорська); чистописання (каліграфія); арифметика в межах чотирьох арифметичних дій та елементів дробу; історія не як систематичний курс, а лише як епізодична збірка деяких історичних подій, головним чином на матеріалах своєї країни; елементи географії – в сенсі ознайомлення із загальнокорисними відомостями про свою країну; елементарні основи природознавства (їжа, одяг, люди, транспорт тощо); малювання; гімнастика; ремесло для хлопчиків та рукоділля для дівчаток.

У спеціальних закладах не було встановлено єдиного строку навчання. Він коливався від 4 до 9 років. Обмежена кількість років навчання у більшості спеціальних закладів диктувалася винятково матеріальними можливостями, а не принциповими теоретичними положеннями. Майже в

усіх школах для глухонімих дітей дореволюційної України з перших днів їх діяльності панував звуковий метод, бо передові сурдопедагоги України розуміли, що без навчання глухонімих словесної мови неможливо досягти серйозних успіхів у навчанні та вихованні.

Педагогічні колективи усіх поколінь вели наполегливі пошуки трансформування змісту й методів навчання для досягнення позитивних результатів роботи з глухими дітьми. Про це свідчить і діяльність першої вчительки Київської школи для глухих дітей Ніни Костянтинівни Патканової-Кранковської (1880-1929). Вона брала найактивнішу участь у розв'язанні проблеми навчання глухих, була активним учасником багатьох з'їздів і конференцій з питань навчання та виховання нечуючих, проводила велику роботу з підготовки сурдопедагогів, відстоювала ідею раннього навчання глухонімих дітей мови, була пропагандистом дошкільного виховання.

Розпочала свою педагогічну діяльність Н.К. Патканова-Кранковська ще в 1898 р. Вона закінчила педагогічні курси при Санкт-Петербурзькому училищі для глухонімих дітей за спеціальністю: сурдопедагог. Протягом трьох років працювала в церковнопарафіяльній школі для глухонімих дітей у селі Максимовичах (згодом смт Малин) Радомишльського повіту Київської губернії [9, 3].

Своєю подвижницькою педагогічною діяльністю Ніна Костянтинівна прагнула утвердити право глухої дитини на життя нарівні з чуючою. Гуманістичні ідеї щодо захисту глухої дитини, висунуті нею на початку ХХ ст., нині співзвучні з Декларацією прав дитини [17, 3]. У 1900 р. Н.К. Патканова-Кранковська переїхала до Києва і почала працювати вчителькою в Київській школі для глухих дітей [18, 3].

Школа містилася в арендованому приміщенні на Лук'янівці, по вул. Осіївській (нині Герцена), № 62, що складалося із 5 кімнат та кухні. У ньому зручно розташувалися класи та невеличкий інтернат, у якому вже в перший рік жило 10 глухонімих дітей (6 хлопчиків і 4 дівчаток), а також була житлова

кімната Ніни Костянтинівни [24, 43]. Крім того, школу відвідувало 5 місцевих глухонімих, які у вільний від занять час жили у батьків.

Робота з розвитку слуху глухонімих дітей займала значне місце. У школі використовували лише метод викладання усної мови зі звертанням особливої уваги на розвиток у дітей залишків слуху [11, 170-171]. Саме цим і пояснюється те, що вже з перших днів своєї діяльності заклад працював виключно за звуковим методом та під керівництвом лікаря-спеціаліста. У звіті за 1901 р. зазначалося: “Розвиток слуху проводиться під керівництвом лікаря А.С. Ленса за допомогою спеціально пристосованого ним музичного інструмента і особливих слухових трубок. Ці слухові вправи також дали помітні результати, впливаючи як на слух дітей, так і на їхні успіхи в навчанні й на їхній моральний стан” [22, 3]. Для слухових занять у кожному класі за розкладом відводились окремі години.

Працюючи рік з учнями підготовчого класу, Ніна Костянтинівна досягла позитивних результатів. Згодом за домовленістю з керівництвом школи вона вперше почала застосовувати навчальну методику з розвитку мови за допомогою залишків слуху та різних музичних інструментів, спеціально пристосованих для розвитку слуху дітей [2, 169-170]. Ідеї творчого підходу Ніни Костянтинівни до педагогічної справи набували широкого розмаху [10, 52]. Але для повної підготовки дітей не вистачало ґрунтовної основи та нового приміщення.

З перших днів діяльності Київського відділення опіки глухонімих його керівників та Ніну Костянтинівну не полишала думка про власний будинок для школи-притулку. Протягом двох років вони збирали необхідні для цього кошти [9, 3].

Водночас Н.К.Патканова-Кранковська була пропагандистом дошкільного виховання. За її клопотанням Київський відділ опіки глухонімих відкрив при школі-притулку спеціальний дитячий садок для дітей з вадами слуху (15 листопада 1902 р.). “Освячене приміщення школи-притулку може розташувати до 40 вихованців, давши їм спочатку для загального розвитку дитячий садок, потім класи для шкільного навчання. На даний час у новому

приміщенні притулку перебуває 7 дівчат та 8 хлопців”, – писала газета “Києвлянин” [21, 1]. Так створювалися сприятливі умови для більш ефективної організації навчально-виховної роботи.

Школа-притулок у грудні 1902 р. переселилася в новий двоповерховий будинок (вул. Осіївська, 36), де й функціонувала до 1941 р. Це дало змогу провести додатковий набір дітей та ще прийняти 20 вихованців [7, 170]. Поряд з безкоштовним навчанням (діти із найбідніших родин користувалися у школі певними пільгами), Н.К. Патканова-Кранковська запровадила і платне [24, 41]. Викладацький персонал школи-притулку, крім Ніни Костянтинівни, складався з помічниці М.Д. Корнієнко, вчителя музики Н.Г. Брайкевича та вчителя малювання Л.Г. Турченко [15, 33].

Працюючи вчителькою, Н.К. Патканова-Кранковська на власні очі переконалась у необхідності дошкільного виховання глухонімих. Її методична система з розвитку мови глухих була багатогранною. Зі своїми ідеями Ніна Костянтинівна знайомила суспільство, відстоювала та доводила їх перевагу на багатьох з’їздах сурдопедагогів, конференціях з питань навчання та виховання глухонімих дітей. Так, на II Всеросійському з’їзді сурдопедагогів, який відбувся в Петербурзі у 1903 р., вона виступила з доповіддю “Про ідеальну постановку справи навчання глухонімих”, у якій уперше в Росії порушила питання про дошкільне виховання глухих дітей. Н.К.Патканова-Кранковська виклала досить сміливий на той час план – запропонувала докорінно реорганізувати все навчання глухих запровадженням стрункої системи від раннього (дошкільного) виховання до гімназії і навіть вищої школи. На її думку, вік дітей, які вступають до школи, мав бути не більш як 7 років, з розподілом на групи: а) за здібностями; б) за видами глухоти. В усіх школах слід запровадити слухові вправи. У старших класах бажано ввести викладання торгівельних наук [11, 173].

Основне завдання Київської школи-притулку для глухонімих дітей полягало в підготовці їх до навчання мови, а також у тому, щоб діти після її закінчення виходили не глухонімими, а тільки глухими, ні в чому, крім

дефекту слуху, не відрізнялися від нормальних. Це дало змогу зменшити кількість глухих [17, 18; 11, 168]. На думку Ніни Костянтинівни, має здійснюватися “найбільш рання підготовка малюків до вивчення мови, а саме: розвиток дихання, голосу, слуху, розвиток уваги, спостережливості і наслідування, читання з губ, наслідування мови по губах, без постановки звуків (звуки ставляться тільки тим, у кого вже достатньо розвинена увага, що нерідко буває в маленьких глухонімих); підготовка до письма за допомогою малювання, а далі й саме письмо, вивчених слів” [17, 18].

У своїх сурдопедагогічних працях з питань дошкільного навчання і виховання глухонімих дітей Н.К. Патканова-Кранковська звертала увагу на те, що навчання нечуючих повинне розпочинатися саме з дошкільного віку, без урахування часу втрати слуху. До трьох років глухоніма дитина майже не відстає в розвитку від чуючої. Це зумовлено тим, що в цьому віці у такої дитини зберігаються нормальний голос і дихання, але не розвинута жестикуляція. З цього приводу керівництво відділу з опіки глухонімих у 1902 р. писало: “Потрібний, конче потрібний дитячий садок для глухонімих дітей віком від 3 до 7 років. У ньому діти змогли б навчатися мови майже в тому віці, що й нормальні. У ньому в дітей з перших років життя вироблявся б чистий голос, правильне дихання, розвивався б слух. Одним словом, робилося б усе те, на що тепер, замість навчання, витрачає час школа в перші роки перебування в ній дитини, і глухонімих дошкільного віку не відставав би в розумовому відношенні від своїх нормальних ровесників, як він відстає тепер. Цей дитячий садок до цього часу – заповітна мрія російських педагогів, що мають справу з глухонімими, – і тільки мрія!” [22, 4].

Ніна Костянтинівна вважала, що спеціальне навчання глухонімого потрібно здійснювати тим же шляхом, яким розвивається його чуючий ровесник. Виховання і навчання три- чотирирічних нечуючих дітей вона пропонувала проводити в дитячих садках для глухих з чотирирічним строком навчання. За час перебування в дитячому садку, на її думку, діти повинні опанувати вимову звуків мови і навчитися зчитувати з вуст. Крім того, слід

розвивати слух за допомогою музичних інструментів. У процесі таких занять дошкільнята вчать чути й розрізняти звуки, відчувати ритм, танцювати під музику.

Відомий сурдопедагог пропонувала також навчати шестирічних дітей грамоти (писати і читати) в проміжку між іграми. У результаті такого навчання у школі-притулку, на її думку, дитина зможе навчитися розуміти прочитане і правильно висловлювати свою думку на папері. За такої постановки справи глухі діти мають переходити до нижчих шкіл (з програмою трикласних міських училищ), поділених на два відділи: для здібних і нездібних дітей. Для здібних глухонімих дітей Н.К.Патканова-Кранковська пропонувала створити середні навчальні заклади (гімназії) з обов'язковим вивченням іноземної мови, але з обов'язковим навчанням малювання та ліплення, як у середніх навчальних закладах для нормальних дітей. На її думку, вони також зможуть потім вступити до народних шкіл, де матимуть змогу користуватися усною мовою.

У школі-притулку перебувала незначна кількість глухонімих дітей, здебільшого з досить заможних сімей: 1902 р. – 9 хлопчиків і 4 дівчинки, 1903 р. – 20 і 1904 – 36 дітей [15, 11]. Дитячий садок на 1902 р. налічував спочатку лише п'ять дітей, а до кінця року – вже 13. Звичайно, це ніякою мірою не могло задовольнити потреби Києва, не говорячи вже про Київську губернію, де налічувалось на початку ХХ ст. близько 1500 глухонімих дітей шкільного віку [24, 42].

Знаковим для української дошкільної сурдопедагогіки стало повідомлення в пресі (1905): “23 травня відбудеться публічний іспит учнів дитячого садка-училища Н.К. Патканової для глухонімих та туговухих. На іспит буде допущена стороння публіка для ознайомлення з методом викладання і досягнутими результатами. Іспит розпочнеться о 2 год дня у приміщенні училища, на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, в будинку № 91, кв. 2” (нині Саксаганського) [5, 561]. А у “Віснику Опікунства про глухонімих” знаходимо таку інформацію: “В травні 1906 р. відбулись річні

іспити дітей школи Київського Відділу Опікунства про глухонімих і перший випуск школи. Випущено шість вихованців, які провели в школі 5 років. Вони, звичайно, з користю для себе могли б продовжити навчання, але потреба у професійній освіті змусила припинити його. Всі вони добре читають з губ, говорять і отримали маленьку загальну освіту. Увагу всіх присутніх привертав вихованець зі школи-притулку своєю зрозумілою мовою і значно розвинутішим, за час перебування в школі, слухом” [6, 143]. Це досягнення відбулося завдяки дитячому садочку. Адже основна увага в ньому приділялася розвитку усної мови. Тут переважали індивідуальні заняття, але проводилися і колективні. Заняття не були схожі на шкільні. Щоб підвищити загальний розвиток дітей, сурдопедагог-новатор розробила таку систему занять, які давали можливість педагогам чергувати вправи з навчання усної мови з рухливими іграми і гімнастикою, часто змінюючи їх, щоб не втомлювати дітей. Крім того, проводилися заняття з малювання, ліплення, плетіння, вишивання на паперовій канві, вирізання і наклеювання фігурок. Відповідно до надзвичайної рухливості маленьких глухонімих заняття, як правило, проводили непомітно для дітей, весь час чергуючи з іграми та фізичними вправами.

На III Всеросійському з’їзді сурдопедагогів, що відбувся 27-31 грудня 1910 р. в Москві, обговорювалися різні питання теорії і практики навчання та виховання глухих. Загальний інтерес викликала доповідь Н.К. Патканової про фізіологію розвитку і втомлюваність слуху глухих [8, 30]. Вона звернула увагу на позитивний вплив регулярних спеціальних занять з розвитку слуху глухих із застосування електричної апаратури [16, 20].

Завдяки наступності дошкільного і шкільного навчання у Київській школі-притулку підвищувалися можливості формування усної звукової мови. Важливим було те, що в підготовчому класі, де навчально-виховна робота проводилася за такою самою системою, як і в дитячому садку, основна увага приділялася розвитку усної мови. Тут переважали індивідуальні заняття, хоч проводились і колективні – диктанти, каліграфія, читання з обличчя та усна

лічба [24, 43-44]. Починаючи з 1 класу, розкладом щодня передбачалося по 6 уроків. Тільки в суботу планувалося по 4 уроки. Навчальні заняття в школі відбувалися з 8 до 13 год і з 14.30 до 16.30. Розподілялися вони так, що в кожній групі година занять змінювалась годиною відпочинку. Особливо розкладом передбачалася спеціальна робота з учнями, які відставали [10, 8]. Багато уваги в Київській школі – притулку приділяли розвитку розмовної мови. Для цього використовували різні форми класної і позакласної роботи. Особливою популярністю користувалася така форма, як ведення щоденників. Починаючи з 2 класу, складання щоденників уходило до розкладу уроків. У 2 класі такі заняття проводили три рази – в понеділок, середу і п'ятницю, у так званому старшому класі – два рази на тиждень – у понеділок і середу.

Широко використовували в навчальному процесі різні екскурсії – у природу, музеї, на підприємства тощо. У звіті за 1910 і 1911 рр. зазначалося, що вчителі мали можливість провести багато екскурсій, оскільки “діти дуже полюбили ці уроки-прогулянки”. Під час екскурсій педагоги пояснювали дітям усе, що траплялося їм на шляху, а вони тут же записували все пояснене в зошити [16, 33].

Ніна Костянтинівна застосовувала такі форми роботи, як граматичний розбір, різні перекази, письмове складання запитань і відповідей, хорове читання з тексту і губ. З 2 класу вводився такий предмет, як “загальнокорисні відомості”, що теж ставив за мету розвивати розмовну мову у глухонімих. На заняттях з цього предмета основну увагу відомий сурдопедагог звертала на мовне оформлення конкретних дій, фактів і явищ, близьких до учнівського життя і діяльності.

Н.К.Патканова-Кранковська закріплювала здобуті навички зчитування з губ, продовжувала ставити звуки та розвивала мовлення. Навчання в школі здійснювалося за допомогою усної звукової мови з обов'язковим використанням залишків слуху і читання з вуст. Так у процесі практичної роботи сформувався акустичний метод, прихильником якого була Ніна Костянтинівна.

З довідкового календаря на 1913 р. дізнаємося, що в дитячий садок і школу-притулок приймали дітей обох статей віком від 5 до 14 років. Заняття велися по групах відповідно до віку і здібностей. У дошкільному закладі курс навчання був трирічний, у школі-притулку – п'ятирічний.

Ніна Костянтинівна вірила в можливості глухої дитини і вважала, що найголовніше полягає в тому, щоб не дати глухонімій дитині ні на крок відстати від чуючої в розумовому розвитку, забезпечити їй можливість вільно вибирати життєвий шлях та навчатися у вищих навчальних закладах, зокрема в училищі для глухих дітей.

Підсумовуючи сказане, можна впевнено стверджувати, що школа-притулок для глухих дітей справді була під надійною опікою Ніни Костянтинівни Патканової-Кранковської, яка постійно дбала про дітей із особливими потребами та навчала їх усної мови для фізичного існування. Завдяки енергійній діяльності її як талановитого організатора та перспективного керівника школа розвивалася досить швидко. Тут уперше в Україні було створено спеціальний дитячий садок для глухонімих. Однак брак коштів завадив Київському відділу для глухонімих дітей зробити за сприяння Н.К.Патканової-Кранковської із школи-притулку справді зразковий навчальний заклад для глухонімих дітей [24, 46].

Невтомна праця першої вчительки закладу та її керівника Н.К. Патканової-Кранковської на освітянській ниві не залишилася непоміченою – вона була нагороджена почесним знаком “Опікунство Імператриці Марії Федорівни про глухонімих” І ступеня, яким удостоювали видатних діячів, котрі займалися питаннями навчання та покращення умов життя глухонімих. На жаль, долею їй було відпущено не багато часу. Її життєвий шлях обірвала тяжка хвороба у 49 років. Але короткий педагогічний шлях Ніни Костянтинівни Патканової-Кранковської був яскравим спалахом на небосхилі української сурдопедагогіки.

Сучасна Київська загальноосвітня школа-інтернат для глухих дітей №6 – це школа, в якій працювала Н.К. Патканова-Кранковська. У ній успішно втілюються педагогічні ідеї відомого сурдопедагога.

Література

1. **Базелюк В.** Наша перша школа. – К.: Преса України, 2004. – 47 с.
2. **Басова А.Г., Егоров С.Ф.** История сурдопедагогики. – М.: Просвещение, 1984. – 295 с.
3. **Богданов-Березовский М.В.** Положение глухонемых в России. – СПб.: Тип. училища глухонемых. – 1901. – 238 с.
4. **Бойчук Ж.В.** Навчальні заклади для глухих в дореволюційний період // Збірник матеріалів I Всеукраїнської конференції з історії навчання глухих в Україні. – К.: Укр. Товариство Глухих, 2001. – 228 с.
5. **Вестник** Попечительства о глухонемым за 1904/05 г. – №19-20 июль. – С.-Петербург: Типография училища глухонемых, 1905. – 45 с.
6. **Вестник** попечительства о глухонемых за 1905/06. – №2 окт. – Санкт-Петербург: Типография училища глухонемых. – 1906. – 60 с.
7. **Вестник** попечительства о глухонемых за 1910/11 г. – №5-6 янв.-февр. – С.-Петербург: Типография училища глухонемых, 1911. – 56 с.
8. **Всероссийский съезд** деятелей по обучению, воспитанию и призрению глухонемых, состоявшийся в Москве при Арнольдо-Третьяковском училище в 1910 году. Труды Всероссийского съезда деятелей по воспитанию, обучению и призрению глухонемых, который состоялся в Москве с 27 по 31 декабря 1910 г. // Составители Ф.А. Рау и А.Д. Дрожжина. – М.: Изд. Городского Арнольдо-Третьяковского училища глухонемых, 1911. – 369 с.
9. **Галайба В.** Перша школа глухих у Києві // Наше життя. – №1 від 25 черв, 1999. – С.3.
10. **Грищенко Є.С.** Шкільний музей – джерело збагачення світогляду // Дефектологія, 2001. – № 3. – С.52.
11. **Доброва А.Д.** Хрестоматия по истории дошкольного воспитания глухонемых детей. – М.: Учпедгиз, 1958. – 254 с.
12. **З досвіду** роботи Київської школи глухих: збірник статей / За ред. А.М. Гольдберг, Л.С. Лебедевої. – К.: Рад. школа, 1962. – 216 с.
13. **Календарь**, справочная и адресная книга г. Киева на 1913 г. – К.: Губ. стат. комитет, 1912. – 682 с. – С. 325.
14. **Отчет** о деятельности школа-приют Киевского отдела Попечительства о глухонемых за 1902 гг. Киев, 1903. – 20 с.
15. **Отчет** о деятельности школа-приют Киевского отдела Попечительства о глухонемых за 1902-1904 гг. Киев, 1904. – 20 с.
16. **Отчет** о деятельности школа-приют Киевского отдела Попечительства о глухонемых за 1910-1911 гг. Киев, 1912. – 26 с.
17. **Сакун В.** Видатний український сурдопедагог // Наше життя. – №4 від 12 січ. 1991. – С.3-4.
18. **Скурчинский В.** Она стояла у истоков // Наше життя. – №5. – 2000. – 1 груд. – С.3.
19. **Сотрудники** Киевского отдела Попечительства о глухонемых. Киевская школа-приют для глухонемых // Вестник попечительства о глухонемых. – 1911. – № 5-6. – С. 170-171.
20. **Сотрудники** Киевского отдела Попечительства о глухонемых. О киевском заведении о глухонемых // Вестник попечительства о глухонемых. – 1906. – № 2. – С. 130-131, 143.
21. **Сотрудники** Киевского отдела Попечительства о глухонемых. Освящение школы-приюта для глухонемых / Киевлянин. – 1902. – № 5. – С. 1.

22. **Сотрудники** Киевского отдела Попечительства о глухонемых. Школа-приют Киевского отдела Попечительства о глухонемых / Под ред. К.А.Волкова. – К.: Типе. Ун-та св. Владимира, 1902. – с.8.
23. **Яхно О.** Сторінки історії одного будинку // Наше життя. – №39 вид. 1996. – 11 жовт. – С.3.
24. **Ярмаченко М.Д.** Виховання і навчання глухих дітей в УРСР. – К.: Рад. школа, 1968. – 423 с.
25. **Ярмаченко М.** Київській школі глухих – 100 років // Наше життя. – 2000. – 1 груд. – С. 2.